

СЕПАРАТИЗМ: СУТНІСТЬ ДЕФІНІЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ЗАБОРОНИ В УКРАЇНІ

CRIMINAL SEPARATISM: ISSUES AND PROBLEMS OF CRIMINAL PROHIBITION IN UKRAINE

Сєдих П.В., аспірант

*Національний аерокосмічний університет імені М.С. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»*

Стаття присвячена проблемі визначення сутності такої дефініції як сепаратизм та передбачення кримінально-правової заборони в українському кримінальному законодавстві суспільно-небезпечних діянь, які пов'язані з сепаратизмом. Сепаратизм запускає процес етнополітичної дезинтеграції держави, дисбалансиє її етнополітичну систему, руйнує налагоджені зв'язки в ній, елементи стримувань та протига, що формувалися роками, провокує етнічні конфлікти за ознакою культурної, мовної, регіональної належності. Проблематика сепаратизму має високий рівень актуальності для національних суспільств всього світу взагалі і окремо – України. В основі повномасштабного збройного конфлікту на території країни є сепаратистські тенденції в українському суспільстві. Здійснено аналіз наукової думки на предмет визначення сутності дефініції «сепаратизм». Робиться наголос на тому, що сепаратизм як феномен пов'язаний з бажанням окремих прошарків суспільства до відокремлення (відособлення) від загального об'єднання. Звертається увага на те, що в кримінальному законодавстві при наявності цілої низки кримінально-правових норм, що передбачають кримінальну відповідальність за ті чи інші прояви сепаратизму, відсутня окрема норма яка встановлює таку відповідальність за сепаратизм як явище взагалі. Аналізується питання законодавчої ініціативи в питанні встановлення кримінальної відповідальності за сепаратизм. В статті робиться висновок про те, що сутність сепаратизму як явища полягає в прагненні окремої частини суспільства до відокремлення (відособлення) від загалу; сепаратизм має певну кількість проявів, серед яких особливо виділяється політичний, регіональний та релігійний; сучасне українське суспільство має певні прояви сепаратистських рухів, чим безумовно користуються зовнішні суб'єкти; кримінальне законодавство України передбачає низку кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за ті чи інші суспільно-небезпечні діяння сепаратистського спрямування; КК України не передбачає в своєму змісті окремої кримінально-правової норми, яка встановлювала б кримінальну відповідальність за сепаратизм, що в свою чергу негативно впливає на збереження територіальної цілісності країни.

Ключові слова: сепаратизм, відокремлення (відособлення) від загального об'єднання, кримінальна відповідальність, кримінально-правова заборона.

The article is devoted to the problem of determining the essence of such a definition as separatism and the provision of a criminal law prohibition in Ukrainian criminal legislation of socially dangerous acts related to separatism. Separatism launches the process of ethno-political disintegration of the state, unbalances its ethno-political system, destroys established ties in it, elements of checks and balances that have been formed over the years, and provokes ethnic conflicts based on cultural, linguistic, and regional affiliation. The issue of separatism is of high relevance for national societies around the world in general and Ukraine in particular. The basis of a full-scale armed conflict on the territory of the country are separatist tendencies in Ukrainian society. An analysis of scientific opinion was carried out to determine the essence of the definition of «separatism». It is emphasized that separatism as a phenomenon is associated with the desire of individual segments of society to separate (separate) from the general unification. Attention is drawn to the fact that in criminal legislation, while there is a whole range of criminal law norms that provide for criminal liability for certain manifestations of separatism, there is no separate norm that establishes such liability for separatism as a phenomenon in general. The issue of legislative initiative in the matter of establishing criminal liability for separatism is analyzed. The article concludes that the essence of separatism lies in the desire of a separate part of society to separate (separate) from the general public; separatism has a certain number of manifestations, among which political, regional and religious ones stand out; modern Ukrainian society has certain manifestations of separatist movements, which are certainly used by external actors; the criminal legislation of Ukraine provides for a number of criminal legal norms that establish criminal liability for certain socially dangerous acts of a separatist orientation; the Criminal Code of Ukraine does not provide for a separate criminal legal norm in its content that would establish criminal liability for separatism, which in turn negatively affects the preservation of the territorial integrity of the country.

Key words: separatism, separation (isolation) from the general association, criminal liability, criminal law prohibition.

Постановка проблеми. Проблематика сепаратизму в будь-якому суспільстві має певне історичне підґрунтя та сучасну об'єктивну дійсність. Навіть, на перший погляд, в «спокійних» країнах та суспільствах в тому чи іншому вигляді виникає питання сепаратизму. І це має своє історичне обумовлення.

Досліджуючи проблематику сутності сепаратизму у сучасному світі Н. М. Маслова та П. П. Мунтян наголошують на тому, що на планеті практично не існує жодного континенту, який би у тому чи іншому вигляді був повністю позбавлений проявів сепаратизму. У світі налічується близько 51 основних епіцентрів сепаратизму, котрі разом охоплюють територію у 12,7 млн. км² території із населенням у понад 220 мільйонів осіб [1, с. 220].

Дану позицію підтримує та конкретизує О. О. Цебенко. Він наголошує на тому, що сьогодні у світі існує значна кількість сепаратистських рухів. Одним із найпроблемніших регіонів є пострадянський, на якому зосереджені такі проблемні регіони, як Чечня, Дагестан, Придністров'я, Гагаузія, Крим, Косово, Донбас, Нагірний Карабах, Абхазія, Пд. Осетія. На Європейському континенті сепаратизм

зосереджений у таких територіях, як Північна Ірландія, Країна Басків, Каталонія, Корсика, Фландрія і Валлонія, Фарерські острови, Північний Кіпр. На Близькому Сході проблеми із сепаратизмом виникають у Курдистані, Гірському Бадахшані в Таджикистані, пакистанській провінції Белуджистані, Південному Ємені, області Читтагонг у Бангладеші, на півночі Афганістану і на півдні Алжиру. Прикладами азіатського сепаратизму є: індійські штати Джамму і Кашмір, Пенджаб, Наголенд, Ассам, північна Шрі-Ланка, області Карен і Шах в М'янмі (Бірма), південні Філіппіни, Східний Тимур і Ірман-Джая (західна частина Нової Гвінеї) у Індонезії, Тибет і Синьцзян (Уйгурістан) у Китаї. Сепаратистські рухи зосереджені в таких регіонах Африки, як Південний Судан, провінція Кабінда в Анголі, Північне Сомалі, Коморські острови, провінція Квазу-Наталь в ПАР, Руанда і Бурунді [2, с. 57].

При цьому, на думку К. М. Вітмана, сепаратизм є складним етнополітичним феноменом, який потребує ретельного дослідження та аналізу. Руйнівні наслідки сепаратизму для національної безпеки, територіальної цілісності, економіки будь-якої незалежної демократичної

держави безперечні. Сепаратизм запускає процес етнополітичної дезінтеграції держави, дисбалансиє її етнополітичну систему, руйнує налагоджені зв'язки в ній, елементи стримувань та противаг, що формувалися роками, провокує етнічні конфлікти за ознакою культурної, мовної, регіональної належності. Нинішня ситуація в Україні є ілюстрацією порушення балансу етнополітичної системи, яка, як і будь-яка політична система, негативно реагує на внутрішні катаклізми та втручання ззовні, оскільки прагне до стану рівноваги. Про це свідчить зростання ксенофобії та етнополітичної напруженості в українському суспільстві [3, с. 19].

Даний стан речей говорить про край високий рівень актуальності цього питання для національних суспільств всього світу взагалі і окремо – України. Справа полягає в тому, що питання існування сепаратизму в українському суспільстві має вельми актуальний характер. При цьому, з такою аналітично-змістовною позицією вищезазначених науковців важко не погодитись. Підґрунтям всієї сучасної соціально-політичної ситуації в Україні з урахуванням повномасштабного збройного конфлікту на території країни є сепаратистські тенденції в українському суспільстві.

Особливість цього моменту полягає в тому, що українське суспільство і Україна, як державне утворення, ні чим не відрізняються від вищезазначених світових тенденцій.

Враховуючи це, дуже важливим для сучасної кримінально-правової та кримінологічної науки є питання з'ясування змісту такого феномену як сепаратизм та передбачення законодавчої реакції на нього держави окремо та суспільства в цілому.

Що ж таке сепаратизм як сучасне явище? Як наголошує М. Т. Степико, сепаратизм – це явище, потенційно присутнє в будь-якому державному утворенні. При цьому, на думку дослідника, сепаратизм активізується в певних умовах, під впливом різних груп факторів, пов'язаних із політичною та соціокультурною трансформацією суспільства, істотним ослабленням або посиленням центральної влади [4].

Залишити без будь-якої реакції прояви сепаратизму в суспільстві держава не може і не повинна. Ігнорування цієї проблеми нагадує поведінку хворого, який відмовляється від лікування та скрізь наголошує те, що він здоровий. Результат такої поведінки передбачуваний – втрата здоров'я і навіть настання смерті. Іншими словами, політика держави на ігнорування та нехтування сепаратистських настроїв в суспільстві буде мати в майбутньому важкі негативні наслідки.

Найбільш поширеною впливовою реакцією суспільно-небезпечні прояви є передбачення та встановлення відповідальності за такі деструктивні дії. При цьому, залежно від рівня суспільної небезпечності діяння передбачається і відповідний рівень відповідальності. З урахуванням суспільної небезпеки сепаратизму для країни мова, на нашу думку, повинна йти виключно встановлення кримінальної відповідальності.

Стан дослідження проблеми. Для з'ясування проблеми існування сепаратизму в Україні нам потрібно в першу чергу сформувати власний погляд на сутність цього явища, а в другу – зафіксувати правову реакцію держави на нього.

Аналізом питання сутності феномену сепаратизму як явища займалась низка вітчизняних науковців, а саме: М. М. Вівчарик, К. М. Вітман, В. А. Горенкін, О. В. Картунов, А. І. Кіссе, В. О. Котигоренко, І. О. Кресін, Л. П. Нагорна, О. О. Маруховська-Картунова, І. Г. Оніщенко, Є. В. Перегуда, Г. М. Перепелиця, Ю. І. Римаренко, С. Ю. Римаренко, Л. Є. Шкляр, В. В. Дівак та інші.

Серед закордонних дослідників цієї проблематики слід виділити С. О'Брайєна, Р. Бербаха, У. Бека, У. Робінсона, П. Глоца, Л. Грінфелда, Дж. Келласа, Х. Кона, Б. О'Лірі, Д. Міллера, Й. Таміра та інших.

Мета і завдання дослідження. Метою нашого дослідження є питання та проблема кримінально-правової заборони в Україні сепаратизма як явища. При цьому, ми ставимо перед собою завдання дослідити сутність такого явища як сепаратизм та передбачення кримінальної відповідальності за нього відповідно до кримінального законодавства України.

Наукова новизна. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в межах цієї наукової статті дістало подальшого розвитку теоретичне розуміння такого суспільного явища як сепаратизм та встановлення кримінальної відповідальності за нього за законодавством України.

Виклад основного матеріалу.

Починаючи аналізувати сутнісний зміст дефініції «сепаратизм» ми вважаємо за доцільне звернути увагу на точку зору, яку висловив відомий американський історик Луїс Л. Снайдер. В своїй монографії «Глобальні міні-націоналізми. Автономія чи незалежність» (1982 р.) він визначає сепаратизм як образ, діяльність, принцип чи практику, які розроблені для повного виходу із централізованого політичного організму. Він зазначає, що екстремістські активісти заперечують автономію чи напівавтономію як напівзаходи та закликають до відділення від загального простору. На його думку, сепаратисти вважають себе визволителями, а влада централізованої держави розцінює їхню діяльність як зраду [5, с. 17].

Ми вважаємо те, що цю тезу треба обрати як базову для подальшого аналізу тих проблем, які ми висвітлюємо в цій статті.

Український дослідник проблематики сепаратизму в суспільстві В. В. Дівак під сепаратизмом розуміє – теорію, політику та практику, спрямовану на відокремлення, відділення частини території держави задля створення нової самостійної національної держави або її автономізації. Ідеологією сепаратизму є націоналізм [6, с. 39].

Загалом під поняттям «сепаратизм» О. Федунь та О. Шаран розуміють прагнення до відокремлення, а у багатонаціональних державах – це політичний рух національних меншин, скерований на відокремлення від держави та здобуття незалежності від неї. Сучасний сепаратизм як політична програма ґрунтується на принципі самовизнання народів, коли кожна етнічна спільнота має свою державу. Самовизначення передбачає наявність в етнічних груп права на участь у суспільно-політичному процесі на міжнародній арені. Відповідно, сепаратизм є виходом з існуючої системи або її руйнуванням з метою створення власної держави [7, с. 128].

Проблема сепаратизму становить загрозу не тільки для міжнародного миру та стабільності, а й для безпосередніх учасників процесу. Прояви сепаратизму створюють сприятливе середовище для збільшення кількості злочинів усередині країни, для розвитку екстремізму, тероризму, для порушення політичних і соціально-економічних прав людини, підриваючи цим державний суверенітет держав, у яких вони виникли [2, с. 58].

Сепаратизм є невід'ємною складовою сучасного політичного процесу, якій притаманні позитивні та негативні риси. Як негативне об'єктивне суспільно-політичне явище, сепаратизм зумовлює дезінтеграцію держави та становить реальну загрозу її територіальній цілісності. З іншого боку, цей феномен є засобом реалізації інтересів етносу, який зазнає політичної, економічної та культурної дискримінації. Зазвичай, саме за наявності дискримінації етнічної спільноти з боку державної влади та формування активної політичної еліти, яка є здатною очолити цей рух, можливе виникнення сепаратистського руху [7, с. 134].

Досліджуючи сутність феномену сепаратизму не можливо обійти розуміння змісту цього явища не використовувши тлумачні словники. Так, в словнику іншомовних слів за редакцією О. С. Мельничука зміст цього явища розуміють наступним чином: сепаратизм (*франц.*

Separatism, від лат. Separatus – відокремлення) – 1) прагнення до відокремлення, відособлення. 2) у багатонаціональних буржуазних державах прагнення національних меншостей до відокремлення й створення власної держави чи автономної області. За сепаратизмом часто приховуються інтереси певних кіл місцевої або іноземної буржуазії [8, с. 608]. Навіть, якщо не враховувати заїдеологізованість даного видання, а воно вийшло друком 1974 році, основна сутність сепаратизму як явища чітко визначена: прагнення до відокремлення або відособлення. І це є ключовою сутністю цього явища. Аналогічне розуміння тлумачиться в словнику української мови 1978 року за редакцією І. К. Білодіда: сепаратизм це прагнення до відокремлення, відособлення [9, с. 126].

В сучасній Україні автори словника іншомовних слів, а саме С. П. Бирик та Г. М. Сюта (2005 р.), наголошують на тому, що сепаратизм – прагнення до відокремлення, відособлення; політичний рух національних меншин, скерований на відокремлення від державного цілого й утворення самостійної держави [10, с. 489].

Проаналізувавши дані наукові джерела, ми бачимо те, що в усіх них робиться наголос на тому, що сепаратизм це прагнення до відокремлення, відособлення. При цьому, як ми вже раніше наголошували, така точка зору існувала і в другій половині ХХ-го століття і на початку ХХІ-го. Тобто, протягом певного часу, навіть в умовах зміни суспільно-політичної формації в країні, розуміння такого явища як сепаратизм суттєвих змін не зазнало.

В певній мірі, тлумачення змісту поняття сепаратизму в різноманітних словниках підтримується авторськими колективами енциклопедичних видань. Так, в «Юридичній енциклопедії» за редакцією Ю. С. Шемшученко сепаратизм визначається як певний рух, спрямований на відокремлення від держави частини її території та населення. При цьому, там також наголошують на підґрунті сепаратизму, а саме: суперечностях між центральною владою та носіями ідей сепаратизму, яким здебільшого є політичні партії, громадські та релігійні організації етнічних або конфесійних меншин, іноді – окремі регіональні політичні структури [11, с. 469]. «Велика сучасна енциклопедія» зазначає наступне: сепаратизм – прагнення до відокремлення та відособлення; рух, спрямований на відокремлення від частини держави для створення нового державного утворення або набуття автономії [12, с. 284]. Одночасно з цим, «Енциклопедія державного управління» тлумачить сепаратизм з певним оглядом на проблематику державного управління та зазначає наступне: сепаратизм це різновид опозиції, політичного руху, метою якого є відокремлення частини території держави для створення нового (приєднання до вже існуючого) державного утворення або надання певній частині держави автономії [13, с. 626].

Поряд з тлумаченням змісту терміну «сепаратизм» в тлумачних словниках власний погляд з цього приводу сформований і у науковому середовищі.

Деякі раніше, ми вже трансливали позицію В. В. Дівака відносно сутності такої дефініції як «сепаратизм». Сутність якої полягає в тому, що це є відокремлення, відділення частини території держави задля створення нової самостійної національної держави або її автономізації [6, с. 39].

Аналізуючи проблематику загроз регіонального сепаратизму в Україні, М. Т. Степико наголошував на тому, що в цілому сепаратизм як прагнення деяких регіонів держави до відокремлення, набуття більшої політичної самостійності, суверенітету є почасти проявом захисної реакції на процеси, які не влаштовують ту чи іншу частину суспільства в переломні моменти його розвитку [4].

Цікавий підхід до аналізу сутності сепаратизму, на нашу думку, пропонує В. В. Рахмайлов. Дослідивши різноманітні наукові погляди на сутність сепаратизму як явища, він поділяє їх дві великі групи. До першого напрямку відно-

сяться дослідження вчених, у яких осмислюються конфліктологічні, філософські та політичні основи сепаратизму як явища, пов'язаного із порушенням національної безпеки як специфічного стану суспільства і держави, соціального процесу та її компонентів. У працях зазначеної групи розглядаються різні аспекти цієї складної проблеми, зокрема, обґрунтовано системний підхід до дослідження сепаратизму як ключової загрози національної безпеки, розкриваються основи методології та методики досліджень у цій області. Аналіз джерел та літератури зазначеного напрямку, на його думку, дає змогу зробити висновок про те, що на тлі цікавих і плідних ідей і положень, що розвиваються його авторами, недостатньо дослідженими залишаються такі важливі аспекти співвідношення двох складників сепаратизму, як соціальний та національно-державний, які при виникненні відповідних центробіжних тенденцій є взаємопов'язаними. Другий напрям становлять праці, в яких аналізується сепаратизм в аспекті його типологічних характеристик (політичних, регіональних, етнічних, конфесійних та ін.). Автори концентруються на історичних витоках сепаратизму, розглядаючи становлення його типів у зв'язку із широким колом релігійних, політичних, соціально-економічних, духовно-ідеологічних чинників [14, с. 304–305].

Щодо проблематики встановлення кримінальної відповідальності в українському законодавстві відносно таких суспільно-небезпечних дій як сепаратизм, то в цій ситуації справи декілька не зовсім конкретизовані як з тлумаченням наукою самого змісту дефініції «сепаратизм».

Справа полягає в тому, що в Кримінальному кодексі України (далі – *КК України*) не існує прямого передбачення кримінальної відповідальності за сепаратизм. При цьому, спроби криміналізувати такі діяння в певній мірі робились.

В липні 2014 року до Верховної Ради України було подано проект Закону про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію) за авторством народних депутатів VII скликання О. В. Ляшко, С. В. Соболєва, В. В. Карпунцова, І. М. Єремєєва та О. Я. Тягнибока. Даний законопроект пройшов усі передбачені регламентною процедурою та був прийнятий Верховною Радою України в першому читанні 22 липня 2014 року за результатами чого була прийнята Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію)» [15]. Але остаточно отримати статус Закону України йому не поталанило. Справа полягає в тому, що в вересні цього ж року був прийнятий Закон України (далі – *ЗУ*) «Про очищення влади» [16], який, в певній мірі, виконав ті завдання, які ставились перед законопроектом про десепаратизацію.

В червні 2014 року Верховною Радою України був прийнятий ЗУ «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму», який доповнював КК України ст. 110-2 «Фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України» [17].

Одночасно з цими законотворчими процесами в чинному КК України є ціла низка кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за ті чи інші суспільно-небезпечні діяння, які в певній мірі мають сепаратистське забарвлення. Сюди маємо можливість віднести: державна зрада (ст. 111 КК України); посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України); дії, спрямовані на насильницьку зміну чи пова-

лення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України); фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України (ст. 110-2 КК України); пропаганда війни (ст. 436 КК України); найманство (ст. 447 КК України) [18]. Зрозуміло те, що в цій лінійці кримінально-правових норм максимально приближена до змісту дефініції «сепаратизм» посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України), але, на нашу думку, в умовах сучасних викликів, в яких знаходиться українське суспільство і українська держава, питання передбачення окремої кримінально-правової норми, яка встановить кримінальну відповідальність за сепаратизм в Україні, має максимально актуальний характер.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище можливо наголосити на наступному:

– сутність сепаратизму як явища полягає в прагненні окремої частини суспільства до відокремлення (відособлення) від загалу;

– сепаратизм має певну кількість проявів, серед яких особливо виділяється політичний, регіональний та релігійний;

– сучасне українське суспільство має певні прояви сепаратистських рухів, чим безумовно користуються зовнішні суб'єкти;

– кримінальне законодавство України передбачає низку кримінально-правових норм, які встановлюють кримінальну відповідальність за ті чи інші суспільно-небезпечні діяння сепаратистського спрямування;

– КК України не передбачає в своєму змісті окремої кримінально-правової норми, яка встановлювала б кримінальну відповідальність за сепаратизм, що в свою чергу негативно впливає на збереження територіальної цілісності країни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маслова Н. М., Мунтян П. П. Сепаратизм у сучасному світі: суть, причини та регіональні різновиди. *Стратегії інноваційного розвитку природничих дисциплін: досвід, проблеми та перспективи* : зб. матеріалів доп. учасн. Всеукр. наук.-практ. інтерн.-конф. Кропивницький, 2018. С. 218-228. URL: <https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/476730cc-f4e5-49f5-b517-9dbc404b3dc4/content> (дата звернення: 21.12.2024).
2. Цебенко О. Феномен сепаратизму у сучасних міжнародних відносинах. *Humanitarian vision*. Вип. 3. № 1. 2017. С. 55-60. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/nov/6677/cebenko.pdf> (дата звернення: 21.08.2024).
3. Вітман К. М. Особливості процесу сепаратизації в Україні. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 53. С. 19-28.
4. Степико М. Т. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні: аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень* : веб-сайт. URL: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/potencialni-zagrozi-regionalnogo-separatizmu-v-ukraini> (дата звернення: 19.10.2024).
5. Snyder L. L. Global mini-nationalisms. *Autonomy or Independence*. Westport; Connecticut; London; England, 1982. Ibid. 326 p.
6. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики. Політологічні та правові аспекти : монографія. Київ : Логос, 2010. 223 с.
7. Федунь О., Шаран О. Дефініції сепаратизму у науковому дискурсі. *Вісник Львівського університету*. Серія міжнародні відносини. 2020. Вип. 48. С. 127-136.
8. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1974. 775 с.
9. Словник української мови : у 11 т. / за ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970-1980. Т. 9. 916 с.
10. Бибик С. П., Сютя Г. М. Словник іншомовних слів. Тлумачення, словотворення та слововживання: близько 35000 слів і словосполучень. Харків : Фоліо, 2005. 623 с.
11. Юридична енциклопедія / ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 6: Т-Я, 2004. 768 с.
12. Велика сучасна енциклопедія : у 10 т. / уклад. А. С. Івченко. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2013. Т. 9. С-Т. 352 с.
13. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / наук. ред. Ю. В. Ковбасюк. Київ : НАДУ, 2011. Т. 3. 787 с.
14. Рахмайлов В. В. Типологія та генеза сепаратизму в науковій літературі: до постановки проблеми. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2013. № 59-60. С. 303-310 URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/staptp_2013_59-60_39 (дата звернення: 19.10.2024).
15. Про прийняття за основу проекту Закону України про протидію і запобігання сепаратизму та подолання наслідків сепаратистської діяльності на території України (десепаратизацію) : Постанова Верховної Ради України від 22 лип. 2014 р. № 1598-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1598-18#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
16. Про очищення влади : Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1682-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text> (дата звернення: 21.08.2024).
17. Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за фінансування сепаратизму : Закон України від 19 черв. 2014 р. № 1533-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-18#Text> (дата звернення: 22.08.2024).
18. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 02.11.2024).